

De dominee en de blinde schrijfster

De beslissende jaren 1791-1792 voor de carrière van Petronella Moens

RIETJE VAN VLIET

Met verstikte stem richt Luzinde zich tot haar ex: 'Maar! hoor de jammerkreet mijn Echtvriend! van uw Kindren'. Nooit heeft hij meer naar hen omgekeken. Nu haar dood nabij is, concludeert ze snikkend: 'Bedrieglijke eerzugt heeft ons heilrijk lot verwoest'.

Dit zijn geen woorden van een vrouw die zich op haar sterfbed vergezelschap weet van een liefdevolle echtgenoot. Integendeel. Met haar laatste krachten maakt ze de lezer deelgenoot van het vreselijke lot dat haar getroffen heeft: nadat haar broers wegens begane misdaden achter slot en grendel waren gezet, had haar man Filintas zich van haar afgekeerd. Het eerverlies, door de familie van Luzinde veroorzaakt, was hem ondraaglijk geworden.

Daar zat ze. Verlaten. Met jonge kinderen. Slechts met toegeworpen kruimels konden zij zich in leven houden. Haar trof geen blaam, Filintas wel. Hij had het welzijn en geluk van zijn kindertjes opgeofferd voor zijn eigen goede naam. Die kindertjes verdienen echter zo veel meer respect. 'Wij vliegen als hij komt hem allen om den hals', beloven ze Luzinde vergevingsgezind. Maar ach, ze beseffen nauwelijks welk leed hun boven het hoofd hangt: 'Gij blijft mijn koude hand met poesle handjes strelen'. Luzinde doet nog één poging om Filintas tot terugkeer te bewegen, eindigt met een laatste snik:

Vaarwel! een huivring rilt door dit bezwijkend hart,

Hoe! ... 'k hoor ... mijn ... Kindren niet ... waar ... ben ... ik? ... alles ... schemert...

Een dergelijke *tearjerker* is voor de hedendaagse lezer nauwelijks meer te verteren, al is de sentimentele manier waarop het thema verantwoord burgerschap wordt belicht, zeker het bestuderen waard. Des te meer omdat het leerdicht 'Brief van Luzinde aan Filintas' verscheen onder de bekende naam 'P. Moens' in de tweede aflevering van de *Schatkamer van kunst en smaak* (1791-1792).¹

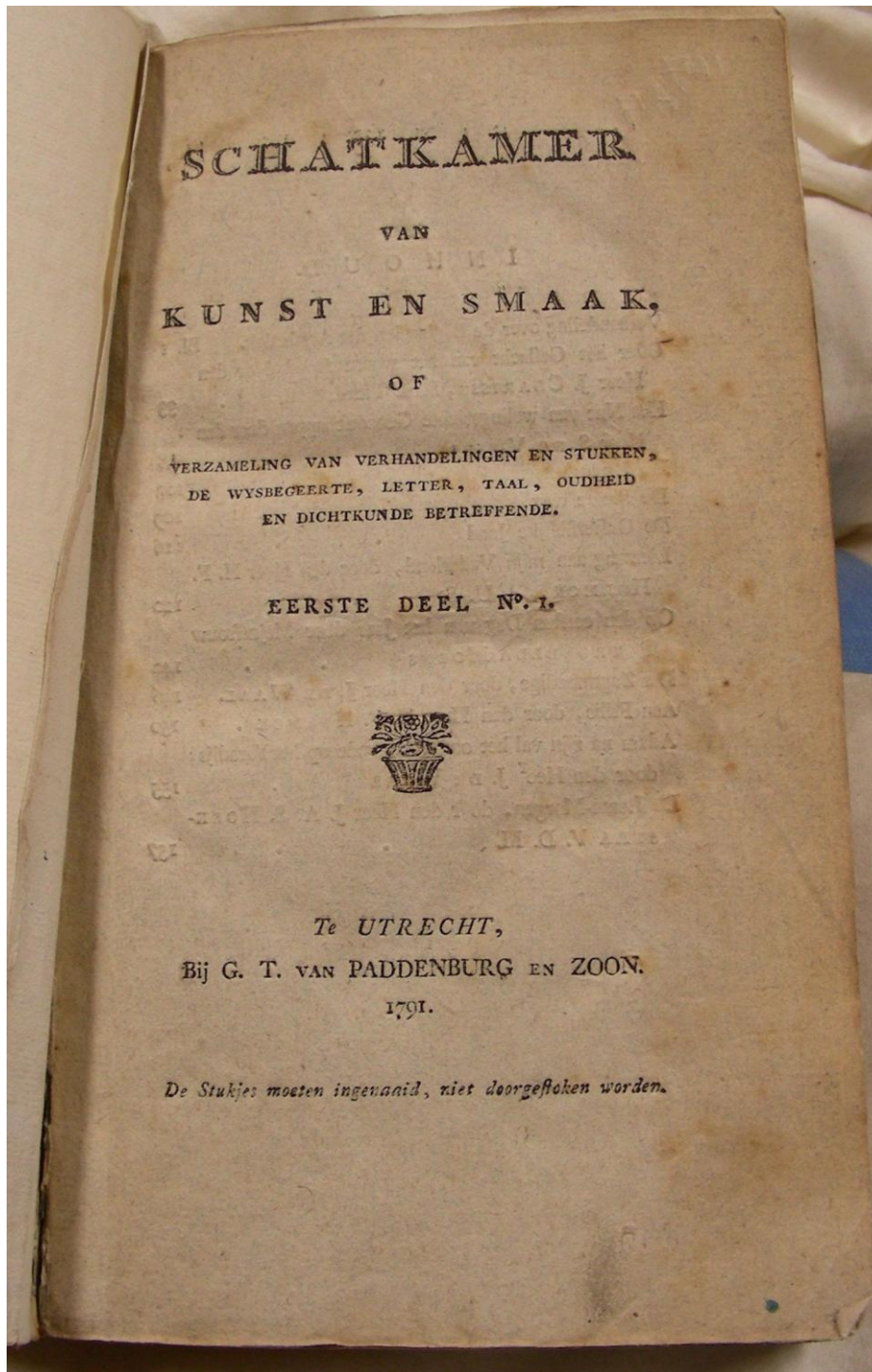
Om verschillende redenen is het interessant de aandacht te vestigen op de betrokkenheid van Petronella Moens (1762-1843) bij dit Utrechtse periodiek. Het is in de eerste plaats een algemeen cultureel tijdschrift dat anders dan de verwante *Vaderlandsche letteroefeningen* tot nu toe in de geschiedschrijving volkomen onopgemerkt is gebleven. In de tweede plaats gaat het hier om bijdragen van een van de beroemdste schrijfsters die Nederland in de achttiende en vroeg-negentiende eeuw heeft gekend.² Maar bovenal zijn de bijdragen van Moens gepubliceerd in een periode die van beslissende betekenis was voor de rest van haar leven. Haar artikelen in de *Schatkamer* werpen dan ook nieuw licht op haar vroege schrijversjaren.

Schatkamer vol jeugdige uitwassen

De *Schatkamer van kunst en smaak* werd in Utrecht uitgegeven bij de firma G.T. Paddenburg en Zoon. Het was bedoeld als een kwartaalblad. Met grote voortvarendheid hadden de redactieleden,

¹ De volledige titel luidt: *Schatkamer van kunst en smaak, of verzameling van verhandelingen en stukken, de wysbegeerte, letter, taal, oudheid en dichtkunde betreffende*. Het gedicht van Petronella Moens heeft overigens geen relatie met de roman *Lucinde* (1799), of gedichten daaruit, van Friedrich von Schlegel.

² De publicaties van Moens komen dan ook niet voor in de chronologische lijst van uitgegeven geschriften van Petronella Moens, in A.J. Veltman-van den Bos, *Petronella Moens (1762-1843). De vriendin van 't vaderland*, Nijmegen 2000, p. 444-471.

die zichzelf 'Verzaamelaars' noemden, in de zomer van 1791 de eerste aflevering samengesteld.³ Maar aangezien de tweede aflevering bijna een jaar op zich heeft laten wachten, kunnen we concluderen dat ze hun ambities niet hebben kunnen waarmaken. Voor zover bekend is de *Schatkamer* daarna voorgoed uit het toenmalige medialandschap verdwenen. Deze snelle ondergang verklaart de dikke laag stof die zich in de daarop volgende eeuwen aan het blad heeft gehecht.

³ Het voorbericht dateert van 1 mei 1791. Saakes noemt in zijn *Naamlijst van Nederduitsche boeken* van augustus 1791 en juni 1792 de nrs. 1 en 2 (p. 137 en 222).

Nu was de redactie wel erg optimistisch in haar streven. Terwijl in Frankrijk korte metten werd gemaakt met het oude regime – de nachtelijke aanhouding van het koninklijk paar in Varennes vond plaats ongeveer op de dag dat de *Schatkamer* voor het eerst het daglicht zag – smeulde in de Republiek anno 1791 het revolutionaire vuur als een veenbrand voort. Economisch gezien verkeerde ons land in een zware depressie. Talloze gerenommeerde bedrijven hadden voorgoed hun deuren gesloten. Burgers waren voorzichtig en namen niet veel risico's.

Desondanks bloeide het genootschapsleven als nooit tevoren. Theaters trokken volle zalen en ook de persen waren volop in bedrijf. Of het nu wetenschap, religie of cultuur betrof, de burger kon er geen genoeg van krijgen. Alleen al in 1791 gingen, voor zover nu bekend, 24 nieuwe periodieken van start, waarvan er diverse veel overeenkomsten vertoonden met de *Schatkamer*.⁴ Het nieuwe blad moest wel iets bijzonders bieden om het lezerspubliek ervan te overtuigen dat een aflevering – maar liefst 162 pagina's in octavo – het waard was om er een gulden voor neer te tellen.⁵

In zekere zin had de *Schatkamer* genoeg potentie om uit te groeien tot een algemeen cultureel tijdschrift. De Utrechtse redactie riep reeds in het Voorbericht 'alle beminnaars der Wijsgeerte, Taal-Dicht- Letter- en Oudheidkunde' op om bijdragen in te sturen. Voorts werden genootschappen uitgenodigd om de theoretische verhandelingen en dichtstukken die zij in hun eigen 'Werken' niet konden plaatsen, ter publicatie aan de redactie van de *Schatkamer* aan te bieden. Deze oproep voorspelde een zeer afwisselende inhoud van het blad.

Afwisselend is de *Schatkamer* zeker, al was het niveau volgens de criticasters van de *Vaderlandsche letteroefeningen* onder de maat. Sommige bijdragen had de redactie beter op de plank kunnen laten liggen, vond de recensent, die het blad beschouwde als een vervolg op het *Taal- dicht- en letterkundig kabinet* (1781-1784) van Gerrit Brender à Brandis.⁶ In de *Schatkamer* treft men theoretische verhandelingen, vertelsels en dichtstukken aan van onder anderen de in 1791 te Utrecht gepromoveerde theoloog Johannes Clarisse (1770-1846), de doopsgezinde patriotse predikant Johannes Albertus Hoekstra (1763-1817) uit Utrecht, en van voormalig Utrechts vrijcorpslid Gerrit van Bosvelt (1756-1819). Het oordeel van de dertig jaar later geschreven *Recensent, ook der recensenten* was veel milder, al sprak de criticus wel van 'jeugdige uitwassen'.⁷ Daarmee doelde hij ongetwijfeld ook op de erotische gedichtjes van de Utrechtse advocaten Pieter Boddaert jr. (1766-1805) en Hendrik François Helmcke (??-??). Deze Helmcke, geboren in Indië, zou later benoemd worden tot secretaris van het Comité van Waakzaamheid.

Geraakt door de clubjesgeest

Te midden van dit Utrechtse patriotse herengezelschap valt de naam van Petronella Moens (1762-1843) op.⁸ Haar bijnaam Pietje Potentaat schijnt ze verdiend te hebben omdat de predikantsdochter, naar verluidt, een kordate en zelfbewuste tante was. Ze was hoog begaafd, erudiet en maatschappelijk zeer betrokken. Dit alles kon niet aan haar belezenheid worden toegeschreven, aangezien ze sinds haar vierde als gevolg van een infectie met kinderpokken nauwelijks nog iets kon zien. Haar vader, actief lid van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, had speciaal voor haar voorleesjuffrouwen in huis gehaald, die haar voorzagen van de nodige culturele bagage van welopgevoede jongedames. Hoewel ze een beetje kon schrijven, zij het met schonkige hanepoten, vertrouwde ze haar eigen literaire gedachten aan het papier toe met hulp van vriendinnen en schrijfjuffrouwen.

Zolang ze onder de hoede bleef van haar vader, kon zij zich volop wijden aan de muzen. Armlastig was ze niet, maar spoedig zou ze zelf het lot een wending geven waardoor ze in haar eigen

⁴ Gebaseerd op de groslijst van de Encyclopedie Nederlandstalige tijdschriften d.d. 15 november 2010.

⁵ Saakes, *Naamlijst*, augustus 1791, p. 137.

⁶ *Vaderlandsche letteroefeningen* 1791, p. 398-404.

⁷ *Recensent, ook der recensenten* 1821, nr. 3.

⁸ Tenzij anders vermeld zijn de biografische gegevens over Moens ontleend aan Veltman-van den Bos, *Petronella Moens (1762-1843)*.

onderhoud moest voorzien. Een keuze die voor een nagenoeg blinde en bovendien ongehuwde jonge juffrouw niet echt verstandig leek.

Al op haar twintigste werd Moens bevangen door de clubjesgeest, die vanaf het midden van de achttiende eeuw bezit had genomen van de moderne burger. Meestal waren de genootschappen mannenbolwerken, al was het niet ongewoon dat ook vrouwen er lid of buitenlid van waren.⁹ Zo was zij in de jaren 1782-1790 (buiten)gewoon lid van het Utrechtse genootschap 'Dulces Ante Omnia Musae', maar of zij de voor leden verplichte vergaderingen bijwoonde, is zeer de vraag. Utrecht lag immers mijlenver verwijderd van het Zeeuws-Vlaamse Aardenburg, waar haar thuisbasis lag.

Pieter Boddaert junior, de man van de scabreuze gedichtjes in de *Schatkamer*, was eveneens lid van dit genootschap. Het is in 1790 opgegaan in 'Tot Vlijt Vereenigd', waar de schrijfster eveneens lid van werd. Daar komen we ook Clarisse tegen: degene die de *Schatkamer* voorzag van doorwrochte taalkundige artikelen. Het gezelschap 'Vlijt is de Voedster der Wetenschappen', dat in 1784 met veel patriotse elan door enkele studenten is opgericht, mocht in de jaren 1789-1790 de schrijfster eveneens tot haar (buitengewone) leden rekenen. Ook de dissenterse predikant Hoekstra, contribuant van de *Schatkamer*, was er lid van.¹⁰

Al die mannen! Ze moeten het schrijftalent van Moens hebben onderkend. De schrijfster verenigde in zich bovendien een prikkelende combinatie van hulpbehoevendheid, eruditie en eigenwijsheid. Iedereen wilde haar wel in de club opnemen: alsof ze hun mascotte was! Maar Pietje Potentaat wenste absoluut niet gepamperd te worden. Dat moet de Diemense predikant Bernardus Bosch (1746-1803) hebben opgemerkt.¹¹ Hij was een van de oprichters van het 'Amsterdamsch Dicht- en Letterlievend Genootschap', dat haar gedicht 'De waare Christen' in 1785 bekroonde met een gouden medaille. Ze had daarmee een dichtwedstrijd gewonnen en werd onmiddellijk daarna gebombardeerd tot medelid.

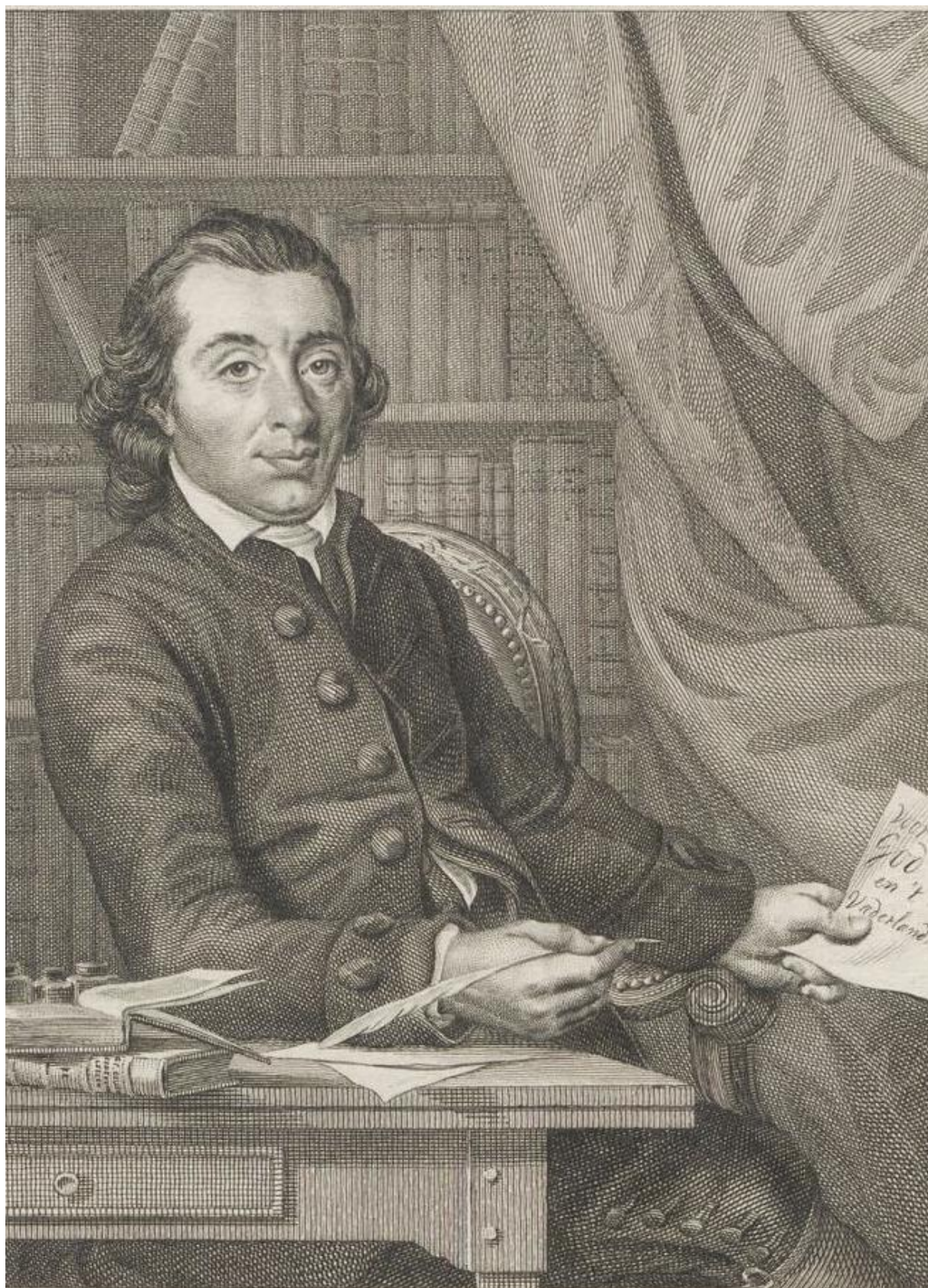
In de jaren daarna volgden de dominee en de blinde schrijfster elkaar op afstand. Net als Moens was Bosch meester van het woord. Hij was geraakt door het patriotse vuur dat in heel het land de gemoederen verhitte. In woord en geschrift streed hij fel voor een democratische rechtsstaat waarin de burger zich volop kon ontwikkelen. Maar het tij keerde. In 1787 zorgden Pruisische troepen er met harde hand voor dat de ondermijnde positie van de stadhouder werd hersteld. Voor de prinsgezinde aanhang was het nu tijd om wraak te nemen op de radicale patriotten die hun het leven zuur had gemaakt. Ook het huis van de Diemense dominee werd aangevallen en Bosch moest de benen nemen. Zijn toga hing hij noodgedwongen aan de wilgen. Het gewaad zou er altijd blijven hangen.

Bosch besloot voortaan als broodschrijver door het leven te gaan. Daarmee sloeg hij twee vliegen in één klap want niet alleen kon hij daarmee de kost verdienen, ook fungeerden de tijdschriften als

⁹ C. Baar-de Weerd, *Uw sekse en de onze. Vrouwen en genootschappen in Nederland en in ons omringende landen (1750-ca. 1810)*, Hilversum 2009, passim.

¹⁰ C.B.F. Singeling, *Gezellige schrijvers. Aspecten van letterkundige genootschappelijkheid in Nederland, 1750-1800*, Amsterdam/Atlanta 1991, p. 136-139; Veltman-van den Bos, *Petronella Moens (1762-1843)*, p. 56-58.

¹¹ Zie over hem onder andere het lemma in het *NNBW*, in voce; H.F.J.M. van den Eerenbeemt, 'Bernardus Bosch. Nutsfiguur, schrijver en politicus', in: *De Gids* 134 (1971), 8, p. 489-499; Veltman-van den Bos, *Petronella Moens (1762-1843)*, p. 48-55.

BERNARDUS BOSCH,
PREDIKANT TE DIEMEN.

papieren kansel vanwaar hij zijn politieke en maatschappelijke idealen kon verspreiden. Na wat omzwervingen kwam hij in 1791 terecht in Bergen op Zoom, waar hij emplooi hoopte te vinden bij de drukkerij annex uitgeverij van zijn voormalige radicaal-patriotse vrienden Van Riemsdijk en Van Bronkhorst. Een aantal van zijn geschriften zou inderdaad door hen worden uitgegeven. Samen met hen richtte hij in de garnizoenstad een departement van de 'Maatschappij tot Nut van 't Algemeen' op.

Het was in Bergen op Zoom waar Bernardus Bosch Petronella Moens ontmoette. Het was het jaar waarin de eerste aflevering van de *Schatkamer* verscheen.

De hartsvriendin en de blinde schrijfster

Tot dan toe had de inmiddels 29-jarige Moens haar aandacht verdeeld over haar woonplaats Aardenburg, Utrecht en Bergen op Zoom. In Utrecht woonden vele van haar vrienden. Ze ging er regelmatig uit logeren. Uit haar liber amicorum blijkt dat ze op zeer vertrouwde voet stond met diverse leden van de familie Koopman uit Utrecht.¹² Ook Jan Konijnenburg, tot eind 1790 remonstrants predikant te Utrecht, behoorde tot de intimi van de schrijfster. Verder kende ze een groot aantal leden van de Utrechtse genootschappen die hierboven zijn genoemd.

De connectie met Utrecht heeft haar tevens in contact gebracht met de boekverkopersfirma G.T. van Paddenburg en Zoon, hetzelfde bedrijf dat de *Schatkamer* in zijn fonds had. Deze Utrechtse uitgeverij was in de jaren tachtig bekend om haar uitgesproken patriotse snit. Gezien de patriotse stellingname van een groot aantal genoemde Utrechtenaren ligt het voor de hand dat zij hun keuze hadden laten vallen op deze uitgever. Ook 'Dulces Ante Omnia Musae' liet haar eerste en tweede *Proeve van oudheid- taal- en dichtkunde* uitgeven door de firma Van Paddenburg.

In de verschijningsjaren van de *Schatkamer*, de jaren die voor Moens een keerpunt in haar leven betekenden, bracht deze Utrechtse uitgever Moens' *Gebroeders De Witten, in vijf zangen* (1791) uit. Maar het volgende jaar reeds eindigde haar relatie met deze firma. Haar lijvige dichtwerk *Johan van Oldenbarneveld* (1792) was de laatste uitgave bij Van Paddenburg.

Wel had Moens nog de bundel *Dichterlijke mengelingen* (1791), die ze samen met haar vriendin Adriana van Overstraten had geschreven, door Van Paddenburg laten uitgeven. Deze 'Jaantje' van Overstraten (1756-1828) woonde als burgemeestersdochter in Bergen op Zoom, de derde stad uit de driehoek waarover Petronella Moens haar aandacht verdeelde.¹³ Ook Jaantje was een begaafd dichteres en ook zij was lid van diverse literaire genootschappen. De keren dat Moens bij haar logeerde, zullen ze samen heel wat genoegzame uren hebben beleefd aan het lezen en beluisteren van gedichten en verhalen. Samen tekenden ze voor diverse werken, zoals de epische gedichten *Esther* (Haarlem 1786) en *Ruth* ('s-Gravenhage 1790), en de bundels *Vaderlandsche dichtproeven* (Haarlem 1786) en de hierboven genoemde *Dichterlijke mengelingen* (Utrecht 1791). Bovendien leverden de hartsvriendinnen bijdragen, lofdichten, opdrachtverzen, aan elkaars publicaties die ze alleen onder hun eigen naam waren uitgebracht.

Het is zeer waarschijnlijk dat het gedicht 'Op den eersten dag van het jaar, aan mijne Liefste Hartsvriendin', een tweede bijdrage van Moens aan de *Schatkamer*, opgedragen is aan Van Overstraten.¹⁴ In deze tekst improviseert Moens op het thema eeuwige vriendschap: 'Volmaakte vriendschap! hemeltelg! / Uw aanzijn kent geen tijd'. Ook al is het jaar voorbij en doet het nieuwe

¹² In 1794 trouwde Petronella's oudere zus Adriana Moens met Carel Balthasar Koopman. A.J. Veltman-van den Bos en J. de Vet (ed.), *Par amitié. De vriendenrol van Petronella Moens*, Nijmegen 2009, passim.

¹³ Over haar onder andere het lemma in het *Digitaal vrouwenlexicon*, in voce; M. Everard, 'Een oude heer in de Hof van Eden. Bij "De Lof der Mannen" van Petronella Moens en Adriana van Overstraten', in: *Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis* 13 (1993) p. 109-121; L. van Gemert, 'Bergen-op-Zoomse magistraatsdochter Adriana van Overstraten', in: R. Schenkeveld-van der Dussen, e.a. (red.), *Met en zonder lauwerkrans. Schrijvende vrouwen uit de vroegmoderne tijd 1550-1850. Van Anna Bijns tot Elise van Calcar*, Amsterdam 1997, p. 707-714.

¹⁴ *Schatkamer* nr. 1, p. 142-145

jaar denken aan de vergankelijkheid des levens, hun vriendschap blijft altijd bestaan. 'Vriendin! een sterflied op den tijd / Klinkt van mijn teedre lier', schrijft Moens neer. 'Geen nood, schoon 't al beswijkt, / Volmaakte vriendschap wankelt niet'. Aan het einde van het gedicht refereert ze opnieuw aan de eeuwige vriendschap. Weer zijn haar versregels doordrenkt van pathetiek: 'Op 't graf des doods, mijn zielvriendin! / Bloeit ons geluk volmaakt!!!'

Had Moens de goden getart door deze innige vriendschap te bestempelen als eeuwigdurend? Het lijkt erop. Want de aflevering van de *Schatkamer* met het gedicht in kwestie was nog maar net verschenen, of er tekenden zich scheurtjes af in de hechte band tussen de twee hartsvriendinnen. Er was een man in het spel gekomen die een grote inspiratiebron zou worden voor Moens. Ontmoet in Bergen op Zoom. Zijn naam was Bernardus Bosch.

Verbeelding en geheugen

Maar eerst verscheen de derde bijdrage van Petronella Moens aan de *Schatkamer*: 'Losse gedachten, opgegeven in een brief aan mijne vriendin....'¹⁵ De desbetreffende aflevering werd gepubliceerd in 1792 maar door de enorme vertraging die deze zwanenzang van het Utrechtse herenclubje had opgelopen, moet de kopij al in 1791 zijn ingeleverd.

Tot dan toe waren de publicaties van Moens alleen in dichtvorm geschreven: dichtzangen, feestzangen, lofdichten, toneeldichten, leerdichten, liederen. Voor het eerst koos zij nu proza als literaire vorm om haar gedachten te uiten. Het was een brief, wellicht geïnspireerd door de zedekundige briefromans die in de tweede helft van de achttiende eeuw populair waren. In 1793 zou ze zich opnieuw wagen aan het briefgenre, maar dan samen met Bernardus Bosch: *Belangelooze liefde en waare vriendschap, geschetst in gemeenzaame brieven*.

Zoals de titel 'Losse gedachten' al aangeeft bestaat het vertoog in de *Schatkamer* inderdaad uit wat losse bespiegelingen. Moens, die voor haar creatieve arbeid letterlijk blind moest varen op geheugen en verbeelding, verkent hierin de epistemologische kwesties rond de aard, oorsprong en reikwijdte van kennis. Dankzij de kenvermogens, overpeinst de schrijfster, is de mens in staat 'het voorledene aan het toekomstige te schakelen': 'door die beide begaaftheden [geheugen en verbeelding] verkrijgt het gezond verstand een verzameling van voorstellingen, waardoor het zich uitbreid, waardoor het vatbaar word voor de schaduwtrekken van het beeld der eeuwige Wijsheid'. Het geheugen is te herleiden naar het 'dierlijke bestaan' van de mens, waarmee Moens blijk geeft van een mechanische interpretatie van het geheugen. Ze noemt dit 'de vereeniging van den geest met een werktuiglijk lichaam'.

De verbeelding daarentegen vindt onafhankelijk van de zintuigen haar weg en kan daarom fysiologisch niet worden verklaard. 'Daar het geheugen geheel lijdlijk schijnt, helpen de zintuigen de verbeelding slegts op den weg, en zij snelt op zich zelve voort'. Moens beschouwt de verbeelding als een eigenschap van de redelijke ziel. – Later zal ze het thema uitwerken in de verhalenbundel *Vruchten van geheugen en verbeelding* (1829).

We doen Adriana van Overstraten beslist tekort als we haar niet direct opvoeren als vriendin voor wie deze kentheoretische beschouwingen bestemd zijn. Ze was immers een *femme savante*, die in intellectueel opzicht zeker niet onderdeed voor Moens. Maar bij het lezen van de slotwoorden in de 'Losse gedachten' ontkomt men niet aan de indruk dat hier sprake is van een ander type relatie tussen twee vrouwen. Niet de innige relatie tussen hartsvriendinnen maar een vriendschappelijke relatie waarbij de een fungeert als leidsvrouw voor de ander. 'Mooglijk zijn mijne vrije gedagten te ver afgewijd', schrijft Moens, 'doch ik schrijf aan mijne Vriendin, wier toegeevende Vriendschap mijne uitwijding, niet afkeurd, en zelfs mijn langwijligheid niet gevoelt'.

Opvallend is het respect dat in dit vertoog doorklinkt: respect voor een goed bevriende leidsvrouw met wie diepzinnige gesprekken worden gevoerd over diverse kwesties van het leven. Vermoedelijk

¹⁵ *Schatkamer*, nr. 2, p. 233-240.

waren de ‘Losse gedachten’ dan ook voor iemand anders bestemd: voor de al wat oudere Rebekka Dresselaer-Ooremans (ca 1745-1809) die net als Moens woonachtig was in Zeeuws-Vlaanderen. Toen de moeder van Petronella overleed, heeft Rebekka een deel van haar opvoeding op zich genomen.¹⁶ Met Rebekka had Moens de bundel *Stichtelijke gedichten* (1789) geschreven. In de jaren 1788-1791 beschreef Moens haar doorgaans als haar ‘waare vriendin’, maar een hartsvriendin zoals Van Overstraten is ze vermoedelijk nooit geweest.¹⁷

Het lijkt hier meer op dat – aangenomen dat er slechts twee vriendinnen meedingen naar de rol van adressant – Rebekka Dresselaer degene is geweest die Moens heeft aangezet tot het neerschrijven van haar gedachten over het kenvermogen van de mens. Maar ook de band tussen Moens en Rebekka raakte losser toen Bernardus Bosch in beeld kwam.

Slot: de dominee en de blinde schrijfster

Het leven van Petronella Moens speelde zich tot dan toe af in drie plaatsen: Aardenburg, Utrecht en Bergen op Zoom. In die laatste stad liepen de dominee en de blinde schrijfster elkaar voor het eerst tegen het lijf. Ze kenden elkaar dankzij hun beider publicaties. Ze wisten van elkaars politieke en maatschappelijke idealen. Nu, in 1791, moeten tijdens hun eerste gesprek de revolutionaire vonken van Bosch zijn overgeslagen op Moens.

Dit moet een verwijdering hebben veroorzaakt tussen Moens en haar twee vriendinnen. Misschien keurden ze haar daad af of ze werden door Bosch’ invloed op afstand geplaatst. Was de eerste bijdrage van Moens aan de *Schatkamer*, ‘Op den eersten dag van het jaar, aan mijne Liefste Hartsvriendin’, soms een *statement* om nog eens te benadrukken dat ze wat haar betreft, ondanks Bosch, altijd vriendinnen zouden blijven?

Intussen gebeurde er in de zomer van 1792 iets wat niemand zag aankomen. Moens logeerde toen met haar zus bij Bernardus Bosch. Logeren bij een ex-predikant was op zichzelf onalledaags. Bovendien was Bosch, sinds het overlijden van zijn tweede vrouw Adriana Cornelia van Neck, alleenstaand, hetgeen de geruchtenstroom aanzienlijk moet hebben gevoed.¹⁸ Vooral toen Moens besloot met hem mee te gaan naar Amsterdam en daar bij hem in te trekken. Samen met haar zus, maar toch.

Het was een buitenissig besluit van Moens. Haar vader was in alle staten. Bernardus Bosch mocht dan net als hij actief zijn voor het Nut, hij hoefde nog niet zijn dochters, ‘van wie de ene nota bene blind’ was, te kapen!¹⁹ Via een gerechtelijke procedure probeerde vader Moens zijn dochters te dwingen naar huis te komen, maar Bosch liet de deurwaarder onverrichter zake terug naar kantoor gaan.

Desondanks kwamen de zusters Moens tot inkeer en keerden terug naar Aardenburg. Maar Bernardus Bosch en Petronella Moens hielden elkaar nog enkele jaren lang ideologisch in de greep. Ze zouden dikwijls als schrijversduo de leeshongerige burgerij voorzien van maatschappelijk en politiek geëngageerde werken. Daarmee markeren de turbulente jaren 1791-1792, de jaren waarin de *Schatkamer* verscheen, een keerpunt in haar publicitaire arbeid. Niet alleen de inhoudelijke thema’s van Moens ondergingen een duidelijke verandering, ook wenste ze voortaan een honorarium te ontvangen voor haar publicaties. Moens ging van haar pen leven.

¹⁶ Zie over haar onder andere het *Digitaal Vrouwenlexicon*, in voce; L. van Gemert, ‘Moederlijke vriendin van Petronella Moens. Rebekka Ooremans’, in: R. Schenkeveld-van der Dussen, e.a. (red.), *Met en zonder lauwerkrans. Schrijvende vrouwen uit de vroegmoderne tijd 1550-1850. Van Anna Bijns tot Elise van Calcar*, Amsterdam 1997, p. 677-678.

¹⁷ Everard, ‘Een oude heer in de Hof van Eden’, p. 109-121.

¹⁸ Haar overlijdensdatum heb ik niet kunnen traceren. Bernardus Bosch was in 1778 met haar in het huwelijk getreden. In zijn autobiografische schets schrijft hij dat hij ‘eenige jaaren’ gelukkig met haar heeft geleefd. *Gedichten van Bernardus Bosch en Leevens-schets van den dichter*, deel 3, Leiden, P.H. Trap 1803, p. 271.

¹⁹ Veltman-van den Bos, *Petronella Moens (1762-1843)*, p. 50-51 (citaat vermeld).

Of er ook een liefdesrelatie tussen Moens en Bosch heeft bestaan, wordt zeer betwijfeld. Er zijn tot nu toe geen aanwijzingen voor gevonden. En al zou het zo zijn, dan kwam er reeds in 1796 een einde aan. Het schrijverskoppel vormde toen de redactie van *De Menschenvriend* (1788-1797), waar het zijn radicale ideeën ruimschoots kon uitventen. Maar toen Moens erachter kwam dat Bosch niet altijd even correct met het auteursrecht omging en het honorarium van de uitgever niet volledig aan haar uitbetaalde, was al snel de maat vol. 'Nooit had ik zoveel bedriegerij (...) van mijn Vriend Bosch verwacht', schrijft ze verontwaardigd.²⁰

Bosch deed nog een lijmpoging en stuurde haar geld. Het was echter te laat. Toen hij na de Bataafse Revolutie gekozen werd tot volksvertegenwoordiger in de Nationale Vergadering, werd Moens hoofdredacteur van *De Menschenvriend*. Bosch had geen tijd meer om hun relatie te herstellen. Het craquelé werd een breuk. Na enkele politiek uiterst roerige jaren verdween Bosch van de horizon. Hij overleed in 1803 in uiterst kommervolle omstandigheden. Moens heeft niet meer naar hem omgekeken. Voor haar was het hoofdstuk over de dominee en de blinde schrijfster voorgoed gesloten.

²⁰ Veltman-van den Bos, *Petronella Moens (1762-1843)*, p. 53-54 (citaat vermeld).